

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

УДК 347.2

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.3.6>

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ МАЙНА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ ТА НАЦІОНАЛЬНИХ ГАЛУЗЕВИХ АКАДЕМІЙ НАУК: ЗМІНА ПАРАДИГМИ

Гриняк Андрій Богданович,

доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
дійсний член (академік) Національної академії правових наук України,
головний науковий співробітник відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Статтю присвячено аналізу наслідків розпочатої масштабної реформи у секторі державної та комунальної власності, зважаючи на більш як двадцятирічний досвід паралельного регулювання цих відносин Цивільним та Господарським кодексами України. Науковому осмисленню піддано питання подальшого законодавчого регулювання відносин у секторі державної та комунальної власності, зокрема корпоратизації державних та комунальних підприємств, прозорості управління державним та комунальним майном, заміни квазіречових прав господарського відання та оперативного управління приватноправовими конструкціями тимчасового користування (оренди), управління чужим майном, узурфруктом.

Детальна увага присвячена реформуванню майнового комплексу НАН України та галузевих академій. Розглянуто механізм припинення діяльності існуючих підприємств, єдиним учасником (засновником) яких є НАН України чи галузеві академії, зважаючи на передбачену з 2027 р. заборону дотаційного фінансування таких підприємств із державного та місцевих бюджетів. Розглянуто порядок формування статутного капіталу юридичної особи – правонаступника, порядок взаємовідносин з кредиторами, іпотекодержателями, податковими органами реорганізовуваних підприємств, правові наслідки неприйняття президіями НАН України чи галузевих академій рішень про перетворення або ліквідацію підприємств. Проаналізовано виклики пов'язані з введенням в майновий обіг інституту узурфрукта, особливості передання майна організаціям, віднесенням до відання НАН України та галузевих академій.

Ключові слова: юридична особа, майно, речові правовідносини, реорганізація, підприємство, статутний капітал, корпоратизація, узурфрукт, державна власність, оренда.

Hryniak Andrii. Legal regime of property of the National academy of sciences of Ukraine and national branch academies of sciences: a paradigm shift

The article analyzes the consequences of the large-scale reform launched in the sector of state and municipal property, taking into account more than twenty years of experience of parallel regulation of these relations by the Civil and Commercial Codes of Ukraine. The author analyzes the issues of further legislative regulation of relations in the sector of state and municipal property, in particular, corporatization of state and municipal enterprises, transparency of management of state and municipal property, replacement of quasi-real rights of economic management and operational management with private law structures of temporary use (lease), management of other people's property, and usufruct.

Detailed attention is paid to the reform of the property complex of the National Academy of Sciences of Ukraine and sectoral academies. The mechanism of termination of existing enterprises whose sole participant (founder) is the National Academy of Sciences of Ukraine or sectoral academies is considered, given the ban on subsidized financing of such enterprises from the state and local budgets envisaged from 2027. The author examines the procedure

for forming the authorized capital of a legal entity – a legal successor, the procedure for relations with creditors, mortgagees, tax authorities of reorganized enterprises, and the legal consequences of failure of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine or sectoral academies to make decisions on the transformation or liquidation of enterprises. The author analyzes the challenges associated with the introduction of the institute of usufruct into property circulation, and the peculiarities of transferring property to organizations under the jurisdiction of the National Academy of Sciences of Ukraine and sectoral academies.

Key words: legal entity, property, property relations, reorganization, enterprise, authorized capital, corporatization, usufruct, state property, lease.

9 січня 2025 року Верховною Радою України прийнято Закон України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» (надалі – Закон № 4196-IX), який набрав чинності 28 лютого 2025 року та буде введено в дію 28 серпня 2025 року. Саме з цього моменту Господарський кодекс України втратить чинність.

Прийнятим законодавчим актом розпочато масштабну реформу у секторі державної та комунальної власності, зважаючи на більш як двадцятирічний досвід паралельного регулювання цих відносин Цивільним та Господарським кодексами України (надалі – ЦК України та ГК України). Аналіз періоду штучно створеного дуалізму приватного права, наукових дискусій, що тривали фактично від самого початку роботи над проєктами цих кодифікованих актів, а також судової практики розгляду спорів в цій сфері, дозволяє стверджувати про наявність системних протиріч в частині основних засад регулювання підприємницької діяльності, суб'єктів права, речових та зобов'язальних правовідносин, які істотно перешкождали економічному розвитку держави, зокрема модернізації законодавства відповідно до положень *acquis* Європейського Союзу.

ГК України з огляду на його засадничі принципи суттєво обмежував розвиток та функціонування ринкових відносин в Україні, оскільки сама природа і методи правового регулювання історично були націлені на забезпечення функціонування планової економіки радянської держави. З формально-юридичної точки зору наявність у ГК України загальних положень унеможливлювали кваліфікацію цього кодексу відповідно до ч. 2 ст. 4 ЦК України як акту цивільного законодавства, що регулює підприємницькі відносини.

Більше того, зазначений кодифікований акт не був системоутворюючим, зважаючи на бланкетний або відсильний характер більшості його норм, що свідчило про незначний його регулятивний вплив на відносини у секторі державної та комунальної власності. Підтвердженням цього є велика кількість діючих в цій сфері актів спеціального законодавства. Відповідно, єдино можливою панацеєю від штучного створеного дуалізму приватного права стала інкорпорація господарського законодавства за його основними напрямками: фондовим, інвестиційним, конкуренційним, банківським, страховим, корпоративним, про банкрутство тощо [1, с. 105].

Зважаючи на необхідність подальших реформ приватноправового законодавства Кабінет Міністрів України прийняв відповідні акти щодо оновлення (рекодифікації) цивільного законодавства України та утворив відповідну Робочу групу. У цьому зв'язку розпорядженням Голови Верховної Ради України № 260 від 28.07.2020 р. (зі змінами від 30.06.2025) було утворено робочу групу з підготовки законопроекту з рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України. Ухвалення державою відповідних рішень щодо необхідності оновлення (рекодифікації) цивільного законодавства пов'язане із трансформуванням суспільних відносин, кардинальною зміною після 2014 року векторів розвитку країни, зміною принципів і форм державної організації суспільства. Тому в Концепції оновлення Цивільного кодексу України «скасування» ГК України було визначено передумовою подальших рекодифікаційних робіт саме на етапі виконання Україною вимог європейської спільноти щодо членства в Європейському Союзі.

Наукового осмислення потребують питання подальшого законодавчого регулювання відносин у секторі державної та комунальної власності з метою підвищення

інвестиційної привабливості та інтеграції України до європейської правової спільноти. Зокрема, реформа сектору державної та комунальної власності стосується корпоратизації державних та комунальних підприємств, прозорості управління державним та комунальним майном, заміни квазіречових прав господарського відання та оперативного управління зрозумілими європейському праву приватноправовими конструкціями тимчасового користування (оренди), управління чужим майном, узурфруктом. З цього приводу слушно наголошується, що розпочата реформа сектору державної власності активно підтримується Європейським Союзом і ОЕСР. Зокрема, у межах Плану для Ukraine Facility передбачено завершення трансформації комунальних підприємств у корпоративні структури до 2025–2026 років. Також із 2027 року буде заборонено дотаційне фінансування таких підприємств із державного та місцевих бюджетів, що стимулюватиме їх до самоокупності й запровадження ефективних бізнес-моделей [2].

Варто наголосити, що аргументи прихильників збереження ГК України переважно стосувалися висловлювань про стагнацію економіки, активізацію рейдерських захоплень підприємств, втрату державного та комунального майна, у тому числі й Національною академією наук України (далі – НАН України) та національними галузевими академіями наук (далі – галузеві академії). Прикладом чого є позбавлені логічного пояснення твердження, що «у ГК України підприємства, господарські товариства, фермерські господарства, кооперативи є суб'єктами, а точніше суб'єктами господарювання – суб'єктами підприємницької діяльності або некомерційними суб'єктами господарювання, а за ЦК України усі ці суб'єкти господарювання не є суб'єктами, а є об'єктами або просто сукупністю майна та майнових прав» [3].

З приводу потенційної можливості позбавлення НАН України та національних галузевих академій майна зупинимось детальніше. Насамперед реформування майнового комплексу НАН України та галузевих академій стосуватиметься діяльності утворених ними в організаційно-правовій формі підприємств юридичних осіб.

Зокрема, Закон № 4196-IX не передбачає утворення нових юридичних осіб в цій організаційно-правовій формі та закріплює механізм припинення діяльності існуючих підприємств, єдиним учасником (засновником) яких є НАН України чи галузеві академії. З метою упорядкування цих відносин Законом № 4196-IX передбачено шестимісячний строк з дня введення його в дію.

Зокрема, ст. 13 Закону № 4196-IX заборонено створення юридичних осіб в організаційно-правових формах будь-якого з видів підприємств як і внесення змін до відомостей про різновиди підприємств, що містяться в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, за винятком державної реєстрації: а) припинення підприємства; б) реорганізації підприємства шляхом перетворення; в) змін, пов'язаних із зміною керівника юридичної особи, або складу комісії з припинення, голови комісії або ліквідатора, керуючого припиненням; г) змін, пов'язаних із передачею єдиного майнового комплексу державного підприємства до сфери управління Фонду державного майна України; г) змін, пов'язаних із відкриттям провадження у справі про банкрутство такого підприємства.

Зважаючи на це, законодавчих трансформацій зазнав механізм припинення діяльності існуючих підприємств, єдиним учасником (засновником) яких є НАН України чи галузеві академії. Зокрема, такі підприємства припиняються в результаті їх реорганізації у формі перетворення або ж ліквідації. Щодо державних підприємств Законом № 4196-IX передбачено шестимісячний строк з дня введення закону в дію протягом якого президії НАН України або ж галузевих академій повинні ухвалити рішення про припинення підприємства. Виняток становлять лише державні некомерційні підприємства, оскільки механізм їх перетворення в державні некомерційні товариства повинен окремо бути розроблений Кабінетом Міністрів України. Інший виняток із загального правила становлять державні підприємства щодо яких відкрито провадження у справі про банкрутство.

Механізм перетворення державного унітарного комерційного підприємства в товариство з обмеженою відповідальністю

затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 8 березня 2024 р. № 274. Водночас варто наголосити, що відповідно до п. 10 цієї Постанови статутний капітал товариства з обмеженою відповідальністю формується за рахунок майна підприємства, закріпленого за ним виключно (курсив наш – А. Г.) на праві господарського відання. Забороняється використовувати для формування статутного капіталу товариства з обмеженою відповідальністю: а) бюджетні кошти; б) майно підприємств, які відповідно до закону не підлягають приватизації [4]. Із наведеного вбачається неможливість формування статутного капіталу реорганізованих товариств з обмеженою відповідальністю з майна створених НАН України комерційних підприємств, яке закріплювалось за ними на праві оперативного управління. Із введенням Закону № 4196-IX в дію формування статутного капіталу реорганізованих товариств з майна підприємств, закріпленого за ними на праві господарського відання чи оперативного управління заборонено (ч. 6 ст. 14).

Отже, НАН України, галузеві академії, які є засновниками таких підприємств в межах відведеного строку повинні розпочати процедуру: а) ліквідації підприємства або ж б) їх реорганізації шляхом перетворення.

У разі перетворення державного комерційного підприємства НАН України чи галузеві академії як засновники вправі обрати організаційно-правову форму юридичної особи – правонаступника такого підприємства (акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю або ж державне некомерційне товариство). Зауважимо, що згідно із ст. 86 ЦК України (в редакції, що набуде чинності 28.08.2025) непідприємницькі товариства (сільськогосподарські кооперативи та сільськогосподарські кооперативні об'єднання, що діють без мети одержання прибутку, інші кооперативи, крім виробничих, об'єднання громадян, державні та комунальні некомерційні товариства тощо) та установи можуть, поряд із своєю основною діяльністю, здійснювати підприємницьку діяльність, якщо інше не встановлено законом і якщо така діяльність

відповідає меті, для якої вони були створені, та сприяє її досягненню. На непідприємницьке товариство, єдиним учасником (засновником) якого є держава або територіальна громада, поширюються вимоги щодо корпоративного управління, визначені для господарських товариств, у статутному капіталі яких більше 50 відсотків акцій (часток) належать державі.

Майно реорганізованих підприємств перейде до правонаступника, крім права господарського відання та права оперативного управління, оскільки таке майно закріплюватиметься за уповноваженим суб'єктом управління об'єктами державної власності (НАН України, галузеві академії) на праві узурфрукта. Внесення державного та комунального майна до статутного капіталу юридичної особи – правонаступника здійснюватиметься за балансовою вартістю такого майна без проведення його оцінки. Більше того, кредитори реорганізовуваних підприємств не вправі вимагати припинення або дострокового виконання зобов'язань від реорганізованого товариства.

Зважаючи на це, уповноважений суб'єкт управління об'єктами державної власності (президії НАН України, галузевих академій) повинні визначитися з організаційно-правовими форми перетворюваних юридичних осіб. Щодо формування статутного капіталу товариств, які є правонаступниками підприємств, закріплено загальне правило про автоматичність переходу майна, прав та обов'язків підприємств, що припиняється в результаті реорганізації, до правонаступників, крім права господарського відання та права оперативного управління майном усіх форм власності.

У випадку неприйняття президією НАН України чи галузевих академій рішення про перетворення або ліквідацію державного (комерційного) підприємства у шестимісячний строк Кабінет Міністрів України самостійно ухвалює рішення про передачу єдиного майнового комплексу такого підприємства до сфери управління Фонду державного майна України, за винятком єдиних майнових комплексів підприємств, що не підлягають приватизації. Відповідний порядок передачі до сфери управління Фонду державного майна

України затверджений Кабінетом Міністрів України. У випадку незатвердження НАН України чи галузевих академій передавального акта чи відсутності в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань протягом перехідного періоду відомостей про юридичну особу – правонаступника, Кабінет Міністрів України приймає рішення про передачу єдиного майнового комплексу такого комерційного підприємства до сфери управління Фонду державного майна України, крім єдиних майнових комплексів підприємств, що не підлягають приватизації. У цьому випадку Фонд державного майна України протягом одного року з дня оформлення передачі функцій з управління комерційним підприємством повинен ухвалити рішення про його перетворення, ліквідацію або ж приватизацію.

Законом № 4196-IX передбачено механізм захисту майна реорганізовуваних підприємств НАН України чи галузевих академій від кредиторів, іпотекодержателів, податкових органів у випадках наявності заборони на відчуження чи арешту майна цих підприємств, за винятком їх арешту, накладеного за рішенням суду. Тобто майно, що перебуває під арештом чи заборною на відчуження без згоди кредиторів, іпотекодержателів, податкових органів буде внесено до статутного капіталу реорганізованого товариства. Водночас варто наголосити, що з метою захисту самих кредиторів встановлені раніше обтяження є дійсними для юридичної особи – правонаступника. Аналогічне правило поширюється на випадки наявності заборони проведення реєстраційних дій, наявності заборгованостей зі сплати податків, єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, внесків до Пенсійного фонду України та фондів соціального страхування. Наведені випадки не є підставами для відмови у проведенні реєстраційних дій у зв'язку з перетворенням підприємства.

Окремі перестороги викликають питання введення в майновий обіг Законом № 4196-IX інституту узufрукта. Якщо інститут тимчасового користування (оренди) та управління чужим майном є усталеними та часто використовуваними на практиці, то

інститут узufрукта викликав певні побоювання щодо його використання на практиці. Однак це лише на перший погляд, оскільки елементи узufрукта присутні у таких правових конструкціях, як сервітут, емфітевзис, суперфіцій, якими і НАН України, і галузеві академії послуговуються вже давно. Більше того, узufрукт є різновидом особистого сервітуту (*servitutes personarum*), спрямованого на забезпечення тривалого користування чужою річчю шляхом вилучення з неї плодів і доходів за умови забезпечення її цілісності і схоронності. Наразі у багатьох європейських країнах континентальної правової сім'ї узufрукт визнається або як самостійне речове право на чуже майно (Італія, Іспанія, Молдова, Франція), або як різновид сервітуту (Австрія, ФРН). Загалом же сутність узufрукта зводиться до можливості НАН України, галузевих академій користуватися передачею їм майном, вилучаючи з нього плоди і доходи, натомість забезпечуючи його цілісність і схоронність. На підтвердження зазначеного свідчать закріплені Законом № 4196 зміни до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», якими передбачено право наукових установ передавати в оренду майно, отримане ними на праві узufрукта чи на іншому речовому праві на чуже майно без права їх викупу.

Відсутність інституту узufрукта в чинній редакції ЦК України пояснюється відсутністю донедавна вільного ринку землі, що й вплинуло на його не закріплення в цивільному законодавстві. На сьогоднішньому ж етапі розвитку ринку землі потреба введення узufрукта в канву ЦК України не викликає сумніву, що зафіксовано у Концепції оновлення Цивільного кодексу України. Перше ж своє закріплення ця правова конструкція отримала в Законі № 4196-IX, будучи спрямованою на збереження державного та комунального майна.

За загальним правилом об'єктом узufрукта може бути будь-яка неспоживна як рухома, так і нерухома річ (майно), а також майнові права, майнові комплекси тощо, які не вилучені з цивільного обороту. Слідуючи з положень Закону № 4196-IX об'єктом узufрукта можуть бути: а) об'єкти майнового комплексу НАН України та галузевих академій (ст. 2 Закону України «Про особливості правового режиму діяльності Національної академії

наук України, національних галузевих академій наук та статусу їх майнового комплексу»); б) майно Національного фонду досліджень України (ст. 49 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»); в) майно закладів фахової передвищої освіти, вищої освіти державної або комунальної власності (ст. 65 Закону України «Про фахову передвищу освіту», ст. 70 Закону України «Про вищу освіту») тощо.

Щодо майна НАН України, галузевих академій відповідно до внесених змін до Закону України «Про особливості правового режиму діяльності Національної академії наук України, національних галузевих академій наук та статусу їх майнового комплексу» об'єкти їх майнового комплексу передаються їм на праві узурфрукта державного майна або на іншому речовому праві на чуже майно, передбаченому законом. Більше того, Законом № 4196-IX передбачено внесення змін до ст. 17 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», зокрема шляхом закріплення положення, що державне майно передається Національній академії наук України на праві узурфрукта державного майна у безстрокове безоплатне користування без права зміни його форми власності та використовується відповідно до закону і Статуту НАН України. Тобто, фіксується правовий статус академій як узурфруктаріїв, переданого їм державою майна.

НАН України як і галузеві академії наділені правом управління своєю діяльністю, володіють, користуються і розпоряджаються майном, що перебуває у державній власності та передане їм на праві узурфрукта чи іншому речовому праві на чуже майно відповідно до закону і статутів академій. Відповідно до ст. 2 Закону України «Про особливості правового режиму діяльності Національної академії наук України, національних галузевих академій наук та статусу їх майнового комплексу» об'єкти майнового комплексу Національної академії наук України та об'єкти майнового комплексу національних галузевих академій наук передаються відповідно Національній академії наук України та національним галузевим академіям наук на праві узурфрукта державного майна або на іншому речовому праві на чуже майно, передбаченому законом, та передаються

ними організаціям, що віднесені до відання Національної академії наук України та до відання національних галузевих академій наук, за договором оренди (в редакції, що набуде чинності 28.08.2025). Тобто, наукові установи, віднесені до відання НАН України чи галузевих академій, можуть володіти та користуватися передачею їм майном й на іншому речовому праві на чуже майно на праві оренди.

З цього приводу варто наголосити, що до відносин найму (оренди) переданого НАН України, галузевими академіями як орендодавцями та науковими установами як орендарями застосовуватиметься п. 13 затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 28.04.2021 р. № 630 Методики розрахунку орендної плати за державне майно, за яким розмір річної орендної плати за оренду нерухомого майна Національної академії наук України, національних галузевих академій наук науковими установами, що віднесені до їх відання, становить 1 гривню. В інших випадках розмір ставок орендної плати затверджується нормативними актами НАН України.

Підсумовуючи вищенаведений розгляд питань зміни підходів до закріплення правового режиму майна НАН України та галузевих академій в умовах реформування сектору державної власності варто наголосити на відсутності ризиків втрати ними майна. Започаткована Законом № 4196-IX реформа сектору державної та комунальної власності активно підтримується Європейським Союзом у межах Програми фінансової підтримки України від Європейського Союзу на 2024–2027 роки. Зазначеною Програмою передбачено завершення трансформації державних та комунальних підприємств у корпоративні структури до 2025–2026 років. Відповідно й реформування майнового комплексу НАН України та галузевих академій відповідає зазначеним напрямом. Більше того, закріплені в Законі № 4196-IX новели отримують своє законодавче відображення в оновленому ЦК України, що остаточно розставить крапки над «і» в такому непростому питанні дотаційної підтримки ледве жевріючих підприємств із державного та місцевих бюджетів, що стимулюватиме їх до самоокупності й запровадження ефективних бізнес-моделей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кузнецова Н. С., Кот О. О., Гриняк А. Б., Пленюк М. Д. Скасування Господарського кодексу України: потенційні наслідки та необхідні передумови. *Вісник Національної академії правових наук України* / редкол.: В. Тацій та ін. Харків : Право, 2020. Т. 27. № 1. С. 105.
2. Закон про регулювання підприємницької діяльності: ключові зміни. *LIGA ZAKON*. URL: https://biz.ligazakon.net/news/233223_zakon-pro-regulyuvannya-pdprimnitsko-dyalnost-klyuchov-zmni (дата звернення: 28.06.2025).
3. Дерев'янка Б. Ф. Про невідповідність скасування Господарського кодексу України інтересам держави та народу України. URL: https://docs.google.com/document/u/0/d/1lvqMTIK1jw7bo60KO7ZAR-LBfd2kUqF-/mobilebasic?fbclid=IwAR0p7vpaZyBfclAIq5v2OrUzBfXztV2t-MP_SIgHXN1XjCi9W4WOGBa1UdA&pli=1 (дата звернення: 28.06.2025).
4. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку перетворення державного унітарного комерційного підприємства в товариство з обмеженою відповідальністю, 100 відсотків часток у статутному капіталі якого належать державі» від 8 березня 2024 р. № 274. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/274-2024-%D0%BF#Text> (дата звернення: 28.06.2025).